

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ВИВЧЕННЯ МІСЬКОГО МОВЛЕННЯ В ЛІНГВІСТИЦІ

Гарлицька Т. С.

Криворізький державний педагогічний університет

У статті розглянуто поліпарадигмальний підхід до наукового дослідження мови міста, що ґрунтується на традиційній системі наукових парадигм: порівняльно-історичній, системно-структурній та антропоцентричній. Основну увагу зосереджено на соціолінгвістичному та лінгвокультурологічному напрямках дослідження міського мовлення.

Ключові слова: поліпарадигмальний підхід, наукова парадигма, міське мовлення, соціолінгвістичний та лінгвокультурологічний напрями дослідження.

Гарлицкая Т. С. Теоретико-методологические принципы изучения городской речи в лингвистике. В статье рассматривается полипарадигмальный подход к научному исследованию языка города, который основывается на традиционной системе научных парадигм: сравнительно-исторической, системно-структурной и антропоцентрической. Основное внимание уделяется социолингвистическому и лингвокультурологическому подходам в исследовании городской речи.

Ключевые слова: полипарадигмальный подход, научная парадигма, городская речь, социолингвистический и лингвокультурологический подходы исследования.

Harlytska T. S. Theoretical-methodological principles of the city language studying in linguistics. Considering integrative interdisciplinary of linguistics the most actual is polyparadigmatic way to the scientific research of the city language which is based on the traditional system of scientific paradigms: comparing-historical, system-structural and anthropocentric. Basing on the comparing-historical paradigm is very important in the city language studying because it helps define proper city concepts and those, which are common for the language; we can also study the peculiarities of different city dialects and monitor the process of changes of civilizational and ethnolinguistic priorities in the citizens' speaking of different cities. During the domination of the system-structural paradigm the city language is considered as a specific structural integrity with very difficult hierarchic system; appealing to the city language studying with its connection with social phenomena is also observed in this period. Anthropocentric paradigm gives the opportunity to study an individual in the language and the language in the individual. During the supremacy of this paradigm the questions of the individual language practice in the city and his language conception of the world become the most important. Linguocultural way which was formed on the base of anthropocentric paradigm, is one of the newest in the city language studying. Linguocultural works devoted to the city speaking studying, are focused on the language world picture and its representation on the different levels of the language system, especially lexical and phraseological; on the description of cultural semantics of the city language signs, national specific units and values.

Key words: polyparadigmatic way, scientific paradigm, city language, sociolinguistic and linguocultural ways of research.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. У системі гуманітарного знання проблема міста й пов'язаних із ним явищ – одна з найскладніших і вже тривалий час найактуальніших, оскільки й досі відсутня усталена термінологія та єдина наукова позиція стосовно феномену міста. Такий стан пояснюється тим, що протягом ХХ ст. кожна з гуманітарних дисциплін досліджувала місто самостійно. І лише із середини 50-х рр. ХХ ст. всебічне вивчення міста стало об'єктом нової наукової галузі урбанолінгвістики – спільного наукового напрямку для соціології та урбаністики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема методологічного осмислення міського мовлення перебуває в центрі уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників (Л. Грумадене, Т. Єрофеева, З. Комарова, Д. Копосов, В. Маслова, О. Селіванова, Є. Степанов, А. Юнаковська, Дж. Мерсер, Л. Куфнер, Р. Макдевід, В. Самарин тощо). Проте більшість праць присвячена вивченню

окремих методів та напрямів тієї чи тієї парадигми, що не дає змоги системно підійти до розв'язання порушеної проблеми.

Формулювання мети і завдань статті. Мета нашої статті полягає у виявленні комплексу різних методологічних принципів вивчення міського мовлення в лінгвістиці. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити коло наукових парадигм, у межах яких розглядалася проблема міського мовлення; 2) виявити місце та роль «мови міста» в лінгвістиці; 3) дати визначення поняттю «мова міста».

Виклад основного матеріалу дослідження. Ураховуючи інтегративну міждисциплінарність урбанолінгвістики, актуальним видається поліпарадигмальний підхід до наукового дослідження мови міста. Керуючись принципом поліпарадигмальності, сучасна лінгвістика демонструє зближення, запозичення, наступність та еволюційний динамічний розвиток лінгвістичних знань. З огляду на те, що про-

блема періодизації та номенклатури лінгвістичних парадигм на сьогодні залишається дискусійною, найбільш прийнятною та оптимальною є традиційна система парадигм, що відповідає усім дослідницьким тенденціям та закономірностям і включає три складники: порівняльно-історичну, системно-структурну та антропоцентричну парадигми.

Перші спроби наукового осмислення феномену міста з'явилися на межі XIX – XX століть. Так, геополітик Ф. Ратцель назвав містом «довгочасне скупчення людей та їх помешкань, що займає значний простір та розміщений у центрі великих комунікацій» [6]. Таке визначення відображає технократичний підхід до вивчення проблем міста, яке на той період вивчалось в межах порівняльно-історичної наукової парадигми. У лінгвістичній царині того часу варто відзначити праці вітчизняних мовознавців (К. Зеленецького, В. Долопчава), які першими торкнулися питань мови міста, намагаючись систематизувати мовний матеріал на основі порівняння міського та сільського варіантів мовлення; діалекти російської мови розглядалися вченими як мовні утворення, протиставлені літературній мові – наддіалектній формі існування мови, генетично пов'язаної з містом [2, 189]. Питання про лінгвістичне вивчення «мови міста» також порушував О. Шахматов, який уважав принцип історизму основою наукового опису мовних явищ (хоча він не заперечував допоміжну роль синхронного опису мовних явищ) [7, 80]. Сучасний дослідник Є. Степанов наголошує на тому, що у вивченні мови міста опора на порівняльно-історичну парадигму є надзвичайно необхідною, адже нею послуговуються для виявлення власне міських концептів та їх відмежування від тих, що є спільними для мови; для спостереження за процесами впливу на мовлення містян діалектного мовлення певного регіону та іншомовного мовлення; для з'ясування особливостей розвитку міського койне або діалектів. За допомогою цієї парадигми простежуються процеси зміни цивілізаційних та етномовних пріоритетів у мовленні жителів різних міст [4, 16].

З кінця XIX ст. в умовах стрімкого росту промислових мегаполісів та науково-технічної революції відбувається зміщення акцентів у міській проблематиці, результатом чого є надання пріоритету системно-структурній парадигмі. Її системоцентричний підхід дав змогу створити низку суворих структурних методик, які й зараз використовуються в працях мовознавців, що належать до різних напрямів та в різних країнах. За часів панування цієї парадигми мова міста постала як певна структурована цілісність зі складною ієрархічною системою. Досліджуючи фонетичні, лексичні, фразеологічні, граматичні особливості мовлення різних етнічних, професійних та соціальних груп міського населення, урбанолінгвісти (В. Виноградов, Б. Ларін, В. Жирмунський, Н. Каринський та ін.) мали на меті створити лінгвістично орієнтовані моделі міста. Початок XX ст. (20–30-і рр.) характеризується активним зверненням вітчизняних мовознавців до проблем міського мовлення, зокрема міського просторіччя, системи міських арго, жаргонів, професійних мов, механізми їх впливу на літературну мову, білінгвізм містян, мовну політику держави в багатомовному місті тощо.

Серед перших у світі шкіл урбанолінгвістики чільне місце посідає Петербурзька лінгвістична школа (І. Бодуен де Куртене, Л. Якубинський, Л. Щерба, В. Жирмунський, Б. Ларін). Один із найвидатніших представників цієї школи Б. Ларін наполягав на самостійному вивченні мови міста, оскільки вона за своєю суттю та лінгвістичними ознаками не збігається ні з літературною мовою, ні з діалектами [3, 190].

Однак у 30-х рр. XX ст. дослідження проблематики міського мовлення в СРСР довелося згорнути, оскільки «ВКП(б) взяла курс на соціальну рівність радянських громадян, стирання кордонів між містом та селом, активну етнокультурну та мовну взаємодію народів СРСР задля створення єдиного радянського народу. А особливості мовних субкодів підкреслювали соціальні відмінності, а не єдність їхніх носіїв» [4, 17].

Стосовно зарубіжних досліджень, то тривалий час ставлення до вивчення мови міста було зневажливим, що спричинено тим, що більшість діалектологів вважали мову міста «нечистою». У результаті змішування літературної мови і «нечистого» сільського діалекту її сприймали як «порушення норм моралі» та розглядали як «чужинку», що вкорінюється в гомогенний діалектний ареал [8, 39].

Проте розпочате в 20-і рр. XX ст. лінгвістичне вивчення міста знову приваблює увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників у 60-і роки. З кінця 60–70 рр. розвивається галузь науки «колоквіалістика», яка займається аналізом міської літературної розмовної мови. Простежується звернення до дослідження мови міста з огляду на соціальні явища, що пояснюються самою природою міської мовної ситуації, «де на невеликій території, як правило, мозаїчно розселяються та взаємодіють представники різних соціальних груп і конфесій, носії різних мов, діалектів, культур» [5, 29]. Так, усередині 60-х рр., коли американські та європейські лінгвісти почали серйозно вивчати міську проблематику, проаналізовано соціальну стратифікацію англійського мовлення деяких міст США, таких як: Нью-Йорк, Чикаго, Детройт, Грінвіль, Чарльстон, Джерсі-сіті (В. Лабов, Дж. Фішман, Р. МакДевід, Л. Педерсон, В. Вольфрам, В. Лабов, Р. Купер, Дж. Льюїс, Дж. Дрейк та ін.). Серед дослідників мови міста в Німеччині найвидатнішими є Р. Келлер, Г. Куфнер, Дж. Хейке, Д. Карх. В Україні ґрунтовні соціолінгвістичні студії започатковано в 60-х рр. XX ст. Лінгвісти І. Білодід, Ю. Жлуктенко писали про проблеми мовної політики, зв'язок мови з ідеологією та культурою тощо.

У 70–80-х рр. XX ст. на європейських і радянських мовознавчих теренах усе частіше з'являються дослідження усного мовлення міст, зокрема найбільш нагальною була проблема територіальної й соціальної диференціації мови. Лінгвісти вивчають змішані діалекти, діалекти перехідного типу, намагаючись установити причини їх виникнення. Серед цих мовознавців варто назвати Б. Серебреннікова, В. Бондалетова, Т. Єрофєєву, М. Маковського, Д. Шмельова, Л. Грузберг, М. Китайгородську, О. Красильникову, О. Земську, Ю. Жлуктенку, В. Русанівського, Дж. Матхеєра, Т. Кромелбейна та ін. Так, російські мовознавці звернулися до

вивчення міського мовлення, що відрізняється від літературного розмовного мовлення низкою рис, – просторіччя. Колектив авторів (Л. Капанадзе, Т. Морозова, Н. Розанова, О. Сиротиніна, О. Земська та інші) досліджує різновиди усного мовлення, тобто об'єкт аналізу зумовлений формою мовлення, а не характеристикою мовця. Українські мовознавці (В. Русанівський, Ю. Жлуктенко) порушували переважно соціолінгвістичні проблеми, зокрема двомовність в Україні. Європейські лінгвісти (Дж. Матхеср, Т. Кромелбейн) розглядали історичні події та політичну ситуацію в окремих країнах як основні чинники, що впливають на територіально-соціальне розмежування міського мовлення.

Отже, до початку 90-х рр. основною науковою галуззю, що вивчає мову міста, стає соціальна діалектологія, предметом якої є «жива функціонуюча мова найрізноманітніших соціальних груп суспільства, тобто усне побутове мовлення, що є реалізацією таких форм та типів національної мови, як розмовно-літературне мовлення, нелітературне міське та сільське просторіччя, професійні «мови» та територіально-соціальні діалекти, що розглядаються з позиції соціально-психологічних аспектів комунікації» [1, 16]. Аналізований таким чином предмет соціальної діалектології передбачає дослідження актуальних питань мікросоціолінгвістики одночасно в трьох перехресних площинах: територіальній, соціальній та психологічній.

Вивчення мови міста в межах сучасної соціолінгвістики є надзвичайно результативним, адже після поступового подолання ідеологічних бар'єрів, методичного переосмислення урбанолінгвістичних досліджень мовознавці почали розглядати міське мовлення в новому ракурсі, уважаючи урбанолінгвістику одним із провідних напрямів сучасної соціолінгвістики.

Серед досягнень урбанолінгвістики в період домінування в мовознавчій науці системно-структурної парадигми є визнання мови міста впорядкованою структурою, що підтверджує розпочатий процес систематизації фонетичних, граматичних, лексичних, фразеологічних, словотвірних засобів мови міста та їх частковий лінгвістичний аналіз.

Предметом урбанолінгвістики XXI ст. слугує широке коло питань: взаємозв'язок між мовними та соціальними структурами, типологія мовних ситуацій, соціальні аспекти багатомовності, соціальна диференціація мови міста тощо. За часів домінування системно-структурної парадигми в лінгвістиці увагу було зорієнтовано на предмет, річ, ім'я, тому в центрі уваги знаходилося слово. Однак поступово у зв'язку з переміщенням акцентів дослідника з об'єкта пізнання на суб'єкт пріоритетною стає антропоцентрична парадигма, яка дає можливість дослідити людину в мові і мову в людині. Зі зміною наукової парадигми розширилося коло досліджуваних проблем у царині урбанолінгвістики. Так, стрижневими у XXI ст. стали питання мовної практики людини в місті, її мовного світогляду, мовної особистості містянина. Окреслюючи соціолінгвістичні, лінгвокультурологічні, етнолінгвістичні, психолінгвістичні особливості мови жителя міста, нау-

ковці у своїх працях намагаються представити мовні портрети окремих міст різних країн, особливою популярністю користуються різні види некодифікованих елементів, що останнім часом посіли чільне місце в мовному побуті міста, а найбільш досліджуваними параметрами в їх диференціації та розмежуванні є професійний, гендерний та віковий фактори. Різні форми мовної комунікації вивчаються також з позиції їх функціонування, зокрема в текстах ЗМІ, художніх творах сучасного міста та на матеріалі топонімічних об'єктів. Не залишається також поза увагою мовознавців і теоретичний аспект у міській проблематиці, адже нова парадигма диктує нові правила, що вимагають постійного пошуку новітніх оптимальних методів та прийомів у дослідженні міського мовного простору.

Одним із новітніх у дослідженні мови міста є лінгвокультурологічний напрям, що сформувався на лоні антропоцентричної парадигми. Лінгвокультурологічні студії, присвячені дослідженню міського мовлення, сфокусовані передусім на мовній картині світу та її репрезентації на різних рівнях мовної системи, зокрема лексичній та фразеологічній; описі культурної семантики мовних знаків міста, способах концептуалізації та структуруванні світу в різних лінгвокультурах, на мовній особистості, національно специфічних установах та цінностях, що відображені у фразеологічних зворотах та пареміях.

Мову міста як компонент культурних процесів вивчають такі мовознавці, як М. Китайгородська, Н. Розанова, С. Перепечкіна, В. Маслова, С. Пирогов, З. Комарова, О. Петрова, С. Мартос, К. Бондаренко, Л. Мамфорд, Дж. Мерсер тощо.

Окрім зазначених питань, існують також прогалини і в термінологічному інструментарії міської проблематики, зокрема у визначенні терміна «мова міста», причиною чого є колишнє сприймання мови міста як зниженої літературної мови, що не варта уваги дослідників. Лише останніми десятиріччями, коли в лінгвістиці відбулося вичленення поняття «форма існування мови», визначилися комплекси завдань, пов'язаних із їх вивченням, коли в річищі нової парадигми виокремилися нові вектори опису мовного побуту міста, виникла практична необхідність об'єднати в одному слові різні явища, що стосуються досліджуваної проблеми. Термін «мова міста» задає об'єкт дослідження ще з кінця XIX ст., однак він не є чітким з теоретичного погляду. Із низки праць, пов'язаних з проблемою різних мовних підсистем, що функціонують у місті, можна виділити такі формулювання: мовний побут міста (Б. Ларін), мовне обличчя міста (О. Сиротиніна), напівдіалект (М. Гухман), міський діалект (В. Ярцева), міське просторіччя (Ю. Дешерієв, Ф. Філін), міське арго (Е. Ринаду, О. Горбач), міське койне (Л. Бараннікова, В. Виноградов, Є. Степанов).

Варто зазначити, що в різних мовах простежується відсутність повної відповідності системи різновидів міського мовлення, що пов'язано з різним ступенем вивчення цієї проблеми, із певними суспільно-історичними змінами, що відбувалися в кожній країні, а також із системною будовою мов різних народів.

Оскільки наше дослідження проводиться на матеріалі трьох мов – української, російської та англійської – і передбачає створення загальної моделі мовленнєвої продукції містянина на основі порівняння мовного побуту окремих міст, то доречно послуговуватися універсальним терміном «мова міста», який визначаємо як варіант загальнонародної мови, що має самостійну складну ієрархічну структуру; соціально-функціональний різновид мови, що побутує в міському середовищі, об'єднуючи у своїй структурі увесь спектр різних типів міського мовлення із переважанням усно-розмовних лінгвем.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Загалом проблем у царині урбанолінгвістики, що потребують осмислення та опису, наба-

гато більше, ніж тих, що вже проаналізовані, адже мова міста є багаторівневим та різноаспектним утворенням, що модифікує когнітивну діяльність індивіда, сприяє формуванню нових концептів і моделей мовної поведінки. Тому використання поліпарадигмального підходу, що передбачає залучення методів і прийомів порівняльно-історичної, системно-структурної та антропоцентричної парадигм, в урбанолінгвістиці створить підґрунтя для нових відкриттів як у царині мовознавства, так і в суміжних науках, що торкаються міської проблематики. Перспективою наших досліджень є створення загальної моделі мовленнєвої продукції містянина на основі порівняння мовного побуту окремих міст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ерофеева Т. И. Опыт исследования речи горожан (территориальный, социальный и психологический аспекты) / Т. И. Ерофеева. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 136 с.
2. Ларин Б. А. К лингвистической характеристике города (несколько предпосылок) // История русского языка и общее языкознание (избранные работы) / Б. А. Ларин. – М. : Просвещение, 1977. – С. 189–199.
3. Ларин Б. А. О лингвистическом изучении города // История русского языка и общее языкознание (избранные труды) / Б. А. Ларин. – М. : Просвещение, 1977. – С. 175–189.
4. Степанов Е. Н. Город в контексте научной лингвистической парадигмы / Е. Н. Степанов // Мова. – 2012. – № 17. – С. 14–23.
5. Степанов Є. Мова міста як соціолінгвістична проблема / Євгеній Степанов // Вісник Львівського університету. Серія : Філологія. – Львів, 2006. – Вип. 38. – Ч. 2. – С. 65–71.
6. Ратцель Ф. Земля и жизнь. Сравнительное землеведение : в 2 т. : [пер. с нем.] / Фридрих Ратцель. – СПб. : Типография Книгоиздательского т-ва «Просвещение», 1905–1906. – Т. 1–2.
7. Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. Ч. 1. Исторический процесс образования русских племён и наречий / А. А. Шахматов. – Петроград : Изд. Студенческого издательского комитета при Историко-филологическом факультете Петроградского университета, 1916. – 150 с.
8. Radtke I. Stadtsprache? Überlegungen zu einem historisch gewachsenen Forschungsdesiderat / Ingulf Radtke // Wolfgang Viereck (ed.). Sprachliches Handeln – Soziales Verhalten. – München, 1976. – S. 29–48.